

Colonia Rubricata: mètode i investigació històrica a la Catalunya de la Il·lustració¹

Colonia Rubricata: methods and historical research during the Catalanian Enlightenment

El P. Jaume Pasqual, canonge premonstratès i erudit de l'anomenada Escola de les Avellanes, fou un dels més destacats antiquaristes de la Il·lustració catalana, i possiblement pioner en els estudis de camp arqueològics a Catalunya. A través de la seva investigació al voltant de la ubicació del nucli laietà de *Rubricata*, ens aproximem als precedents, mètodes, innovacions i mancances de la historiografia antiquària catalana del segle XVIII.

Paraules clau: Jaume Pasqual, *Rubricata*, antiquarisme, historiografia.

Father Jaume Pasqual, a Premonstratesian monk and scholar of the so-called "School of Les Avellanes", was one of the prominent antiquarians of the Catalanian Enlightenment and, possibly, a pioneer of Catalanian archaeological field work. This study therefore analyses the precedents, methods, innovations and drawbacks of 18th century antiquarian Catalanian historiography through Pasqual's research in identifying of the location of the Laietan settlement of *Rubricata*.

Keywords: Jaume Pasqual, *Rubricata*, antiquarianism, historiography.

1. Aquest article s'ha elaborat dins l'activitat de recerca històrica de l'entitat L'Arrel Acció Cultural d'Olesa de Montserrat.

Claudi Ptolemeu i la geografia de Catalunya

La *Geographia* de Claudi Ptolemeu (segle II dC)² ha estat ja des de l'Antiguitat una font inestimable per al coneixement de la topografia del món romà. En el cas concret de Catalunya, en la seva obra apareixen referenciats ciutats i assentaments que no trobem en cap altre autor clàssic. En efecte, la pràctica totalitat de geògrafs antics, com ara Estrabó, Plini el Vell, Pomponi Mel·la o Aviè, a més de diversos *itineraria* imperials, com ara el d'Antoní, en descriure la regió catalana es limiten a l'enumeració de ciutats de la costa o, també, aquelles que es troben enmig del recorregut de les vies romanes principals, bàsicament la *Via Augusta*. En la seva obra, però, Ptolemeu descriu alguns assentaments de la Catalunya interior que no estan vinculats a aquestes vies de comunicació, o ho estan només indirectament. No obstant això, al contrari del que succeeix amb les ciutats costaneres, ben conegudes per altres autors i fàcilment identificables amb localitats actuals, les referències de Ptolemeu a algunes d'aquestes ciutats interiors són controvertides i la seva assignació a actuals ciutats o jaciments antics és font d'un profund debat.³ Si ens centrem en la regió de la Laietània, el testimoni de Ptolemeu esdevé molt interessant (Oller Guzmán 2012: 41-46), en tant que és l'únic autor que referencia, per una banda, l'existència d'uns *castellani* desconeguts per altres geògrafs i situats en algun indret indeterminat de la zona interior occidental de Catalunya, amb nuclis com *Egosa*, *Sebendunon*, *Bassi* i *Bassedra* (Ptol., *Geogr.*, 2, 6, 70: 195); i, per l'altra banda, potser de manera més important, la ubicació d'una ciutat interior dels laietans anomenada *Rubricata*, a la riba del riu *Rubricatum* (Ptol., *Geogr.*, 2, 6, 72: 197): "Τῶν δὲ Λαιητανῶν μεσόγειος πόλις: 'Ρουβρικήτα". Si identifiquem, sense gaires problemes, el riu *Rubricatum* amb el Llobregat, podríem caracteritzar aquesta *Rubricata* com un assentament de certa entitat, la categoria jurídica del qual al segle II dC ens és totalment desconeguda,⁴ situat forçosament en algun punt proper al Llobregat, entre el Baix Llobregat Nord, el Vallès i, potser, el Bages; i que presumiblement articulava una Laietània "interior" l'extensió de la qual és controvertida. És precisament en la problemàtica de la ubicació d'aquest assentament que centrarem aquest article, a causa de l'intens debat que sorgí al voltant de *Rubricata* entre els erudits dels segles XV-XVIII.

2. Per a les citacions, utilitzo l'edició de Müller (1883). L'anterior edició de Nobbe (1843) difereix en la numeració de l'emprada en aquest treball.

3. Aquesta qüestió no és només privativa del geògraf alexandrí: *Akra Leuke*, *Seterras*, *Subur*, *Tolobi*, *Deciana*, citades per Estrabó, Plini, Aviè o Mel·la no han estat identificades amb seguretat.

4. Com també podria ser-ho la seva cronologia, tenint en compte la problemàtica de la transmissió de l'obra de Ptolemeu i les fonts que el mateix geògraf va utilitzar; singularment, la perduda obra de Marí de Tir, de cronologia incerta (Cayuela 2012: 3).

El precedent: la ubicació de *Rubricata* segons els erudits dels segles XV-XVII

L'obra geogràfica de Ptolemeu es redescobrí a Occident en el segle XV, gràcies als erudits florentins del Renaixement, ja que la tradició àrab, jueva i cristiana de l'edat mitjana només coneixia i reverenciava l'obra astronòmica i matemàtica del savi alexandrí (Hernando Rica 2006: 6-7). Amb la recepció de l'obra en els cercles humanistes i la seva ràpida difusió, arribaren les primeres reflexions al voltant del seu contingut: significativament, les notícies sobre ciutats que no apareixien en les obres geogràfiques clàssiques ja conegudes (Estrabó, Plini, Mel·la), entre elles *Rubricata*, varen captar l'atenció dels humanistes. El primer d'ells que va reflexionar sobre la possible ubicació contemporània d'aquest nucli de poblament, seguint la línia de conjugar la geografia antiga amb la moderna, fou Joan Margarit i Pau (1421-1484), bisbe de Girona i més tard cardenal, que posseïa una còpia de l'obra geogràfica de Ptolemeu que més tard fou llegada al rei Ferran el Catòlic (Hernando Rica 2006: 27). L'erudit gironí, en el seu *Paralipomenon Hispaniae*, es proposà comentar i explicar fets relacionats amb la geografia de la Hispània antiga que les fonts clàssiques no reflectien o referien de manera limitada. Aquesta obra, aparentment, no fou gaire coneguda en temps del propi autor, i adquirí àmplia difusió només a partir de la seva publicació l'any 1545 (Tate 1957: 108-109). Margarit parà esment en la citació per part de Ptolemeu de les ciutats de *Rubricata* i *Carthago Vetus* (Ptol., *Geogr.*, 2, 6, 63: 187). El fet que aquests enclavaments no tinguessin una correspondència clara amb cap ciutat que ell conegués van induir-lo a pensar que havien estat destruïdes per Gneu Escipió durant la Segona Guerra Púnica, en el transcurs de les campanyes de l'any 217 contra Hannó i Hasdrúbal Barca, i per això cap ciutat del seu temps conservava aquests noms, ja que devien ésser refundades. La identificació de *Carthago Vetus* amb una ciutat púnica quedava clara per al gironí; pel que fa a *Rubricata*, la presència d'un riu *Rubricatum* a Àfrica, també citat per Ptolemeu, enllaçava la ciutat de la Laietània amb colonitzadors cartaginesos o libis, que més tard haurien fundat també Barcelona (Margarit 1545: lib. I, fol. XIX). Quant a la seva localització, Margarit apostà per assignar *Carthago Vetus* a Vilafranca del Penedès, adduint que el seu nom derivaria de *poeni* (cartaginesos) i de les franqueses que Escipió concedí als seus nous habitants quan la degué repoblar després d'haver-la arrasat (Margarit 1545: lib. V, fol. XXXI).⁵ Aquestes explicacions manquen, per descomptat, de qualsevol fonament, però foren recollides i defensades per Pujades, i autors romàntics com Víctor Balaguer les acceptaren sense gaires problemes (Balaguer 1860: 32). En el cas de *Rubricata*, i basant-se en la seva asso-

5. Vegeu Puigcorbè (1982: 21-23) per a un resum de la tradició que associa *Carthago Vetus* amb Vilafranca i altres poblacions. C. Müller, en la seva edició de la *Geographia* (1883: 187), recollint l'opinió de Marca i Cortés y López, situa la ciutat a Cantavieja (Aragó).

ciació al riu *Rubricatum* (Llobregat), l'erudit opinà que l'assentament s'hauria erigit prop de Barcelona, però a la riba occidental del riu, i se'n dedueix que no es corresponia amb cap localitat contemporània ja que els seus habitants l'haurien abandonat per instal·lar-se a Barcelona, també fundada pels púnics. Cal contextualitzar les propostes i asseveracions del cardenal gironí, ja que l'afany per dotar les ciutats contemporànies d'un passat il·lustre vinculat a l'Antiguitat clàssica o a la Bíblia, de vegades inventant proves materials, fou una tònica constant entre el Renaixement i la Il·lustració (Gascó 1993: 12-15). Seguint Pujades (1609: 1, 2, 3, 13), sabem que el també humanista valencià del segle XVI Pere Joan Nunyes, en el seu comentari al *De situ orbis* —possiblement la *Periegesis* de Dionís Periegeta—, recuperà les tesis de Margarit i, prenent-lo com a referència i punt de partida, proposà situar *Rubricata* a Martorell. Jeroni Pujades (1568-1635), per part seva, en contra de l'opinió dels dos esmentats erudits, apostà per la ubicació de *Rubricata* a Rubí, per la seva similitud fonètica. Encara que accepta en general les consideracions de Margarit i Nunyes sobre la cronologia i el destí de la ciutat dels laietans, rectifica a Nunyes el fet que Martorell està situada a la riba occidental del Llobregat, no a l'oriental, com es dedueix del fet que Ptolemeu identifiqui la ciutat com a laietana, poble que tenia, segons el parer de Pujades, la seva frontera occidental al Llobregat (1609: 1, 2, 3, 13). Finalment, el cronista francès Pere de Marca (1594-1662), en la seva *Marca Hispanica* (2, 16, 1, p. 166), contravenint les teories tant de Margarit i Nunyes com les de Pujades, preferí situar *Rubricata* a Olesa de Montserrat. Per una banda, coincidint amb Pujades, Martorell queda a la banda equivocada del Llobregat; per l'altra, Marca sosté que la conjectura de Pujades és errònia perquè, al contrari que Olesa, que és una localitat agrícolament rica i situada a la riba del Llobregat, Rubí és una localitat poc important i pobra. El francès afirma recolzar la seva proposta en les de Francisc Diago, que dubta entre Olesa i Molins de Rei, però en realitat aquest autor no identifica *Rubricata* amb cap població moderna, i de fet la torna a situar a la riba occidental del Llobregat, com havia fet Margarit (Diago 1603: 1, 3, p. 8). Tot i així, el P. Enrique Flórez, al seu *España Sagrada*, sí que recull aquesta identificació, sense citar-ne la font (trat. LXXXIV, t. XLVI, cap. I, p. 9). A banda d'aquesta proposta, en la seva disputa amb Pujades, Marca primava una qüestió de fons o de mètode: el francès sostenia que alguns topònims antics de Catalunya havien canviat al llarg del temps, i l'ús de criteris fonètics per a identificar-los quedava en dubte. Cal recordar, però, que Margarit ja havia inclòs en la seva obra un catàleg de ciutats destruïdes —que, per tant, no podien ser identificades directament amb municipis del seu temps— i, en el famós cas de *Carthago Vetus*, però no en el de *Rubricata*, el gironí ja defensava la idea del canvi de nom de l'antiga ciutat (Tate 1957: 111). Referent a *Rubricata*, Marca comenta que:

Ioannes vero Gerundensis & post eum Pujadesius sibi persuaserunt oppidum Rubricatum a Carthaginensibus conditum, a Scipionibus fuisse eversum, ex ejus autem ruinis crevisse Barcinonem. In hanc opinionem

adducti propterea sunt quia nullum istius nominis oppidum hodie extat in iis partibus. Poterant tamen simpliciter dicere, non quidem excisum fuisse, sed nomen esse mutatum (*Marca Hisp.*, 2, 16, p. 166).

No obstant els arguments de Pere de Marca, la seva proposta és indubtablement feble i cap altre autor no es mostrarà partidari d'ella.

Jaume Pasqual i *Rubricata*

Fins ara ens hem centrat en la tradició erudita dels segles XV-XVII i les seves propostes sobre la ubicació de la *Rubricata* dels laietans, des dels seus orígens amb el *Paralipomenon* de Joan Margarit fins a la darrera proposta formulada per Pere de Marca. El denominador comú d'aquestes teories és el seu caràcter escolàstic, basat exclusivament en l'anàlisi i el comentari —sovint molt hipotètic, com en el cas de Margarit— de les fonts antigues i les obres dels erudits anteriors. Aquests, seguint la tradició acadèmica de l'època, consideraven vàlides les propostes dels seus predecessors basant-se en el principi d'autoritat en voga en el món acadèmic des de l'edat mitjana. Així, si bé es produïa debat, com hem vist, al voltant de la ubicació de *Rubricata*, els arguments emprats i les proves per a recolzar-los eren sempre els mateixos: la notícia de Ptolemeu i els comentaris i les anàlisis dels savis que l'havien estudiat. Aquest mètode té l'obvi inconvenient que pressuposa l'autenticitat d'un fet o la validesa d'una hipòtesi només pel fet que ha estat formulada per un acadèmic de reconegut prestigi.⁶ No obstant les reiterades afirmacions d'humanistes com Lorenzo Valla, que advoquen per la crítica de fonts, en molts casos se seguia depenent del principi d'autoritat acadèmica —d'autors clàssics o contemporanis— i de l'acceptació com a vàlids de fets llegendaris o inventats que contribuïssin a l'elaboració d'un discurs retòric o moralitzant buscat per l'historiador (Duran 2004: 79-80). En paraules de Jeroni Pujades a propòsit dels fets de *Carthago Vetus* i *Rubricata*:

[...] no tenen de faltar curiosos que demanen quem ha mogut posar assí més que en altro lloch, les destruccions de aquestes dos ciutats, o pobles si jo no só cert, ni los escriptors à qui seguuesch nom donen temps cert, quan succehiren? Als quals responch, que no totes hores, en fets tan antichs, se pot donar plena certitut, sinó una aparent rahó, que se acost a la veritat, y al versemblant. De hont essent cert lo succehit, no és molt errar lo temps, quant la diferència no és molta: y així és que en aquest nostre cas, que si per ventura se erra, no pot ser de molt, com prest veurem (Pujades 1, 2, 3, 13).

6. Vegeu l'enorme difusió a Espanya dels falsos testimonis d'Annio de Viterbo sobre els primers reis hispànics, seguits per Pujades, a causa del seu prestigi com a erudit (Caballero López 2002: 120). Sobre el mètode històric del Renaixement en endavant, vegeu Beltrán Fortes (1993). Convé, això no obstant, recordar que aquests posicionaments no eren unànimes: mentre Florián de Ocampo donà ple crèdit a les falsedats d'Annio de Viterbo (Caballero López 2004: 403), autors com Ambrosio de Morales, Antonio Agustín o Jerónimo Zurita es mostraren crítics amb l'acceptació cega de testimonis poc fiables, amb un mètode més curós que es recolzava en les fonts arqueològiques com a complement (Morán Turina 2010: 50-51). Zurita arriba a desestimar parlar de la Història Antiga per manca de fonts fiables (Wulff Alonso 1992: 16).

Encara que s'accepti la idea de la crítica de les fonts i els autors, Pujades és reticent a descartar completament les opinions de Joan Margarit: si bé els detalls són difusos, l'essència de la proposta no es posa en dubte, per bé que no estigui fonamentada en cap text clàssic.

Caldrà esperar al segle XVIII, amb la Il·lustració, perquè aquestes teories siguin revisades des de l'òptica d'una nova manera d'estudiar el passat que cobrà força en aquest temps: l'antiquarisme de l'anomenada Escola de les Avellanès. El tret bàsic de l'antiquarisme, que l'allunya però no el desvincula de la tradició acadèmica erudita anterior, és la seva fixació en els vestigis materials (arqueològics i epigràfics) per a explicar el passat. Si bé els orígens d'aquestes idees no neixen al segle XVIII,⁷ és en aquesta època en què els mètodes antiquaristes guanyen pes en la historiografia catalana, sota el guiatge dels principals erudits premonstratsos del monestir de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanès: Daniel Finestres, Jaume Caresmar, Jaume Pasqual i Josep Martí (Corredera 1971). Tot i que aquest mètode distava molt del que actualment entenem per arqueologia, la proliferació de treballs de camp, duts a terme principalment pel P. Jaume Pasqual, amb l'objectiu d'identificar jaciments, recollir restes (monedes, ceràmica, etc.) i estudiar mostres epigràfiques il·lustra la clara vocació d'aquesta disciplina: no n'hi ha prou amb estudiar el passat basant-se únicament en les obres clàssiques i les cròniques posteriors, sinó que cal confirmar o rebatre aquestes notícies amb la ferma base de les troballes arqueològiques (Antón Pelayo 2004: 127-132). És precisament en la recerca antiquària de camp on destaca Jaume Pasqual (Velasco 2011: 26-29), i és per mitjà d'ell que es realitzen noves propostes sobre la ubicació de *Rubricata*.

Jaume Pasqual nasqué a Esparreguera el 1736, es doctorà en dret civil a Cervera el 1758 i l'any següent ingressà al monestir premonstratès de les Avellanès. Ràpidament, Pasqual es convertí en íntim deixeble, amic i col·laborador del ja llavors reputat Jaume Caresmar (Corredera 1971: 101-103). Si Caresmar va ser el gran impulsor, seguint Daniel Finestres, dels estudis paleogràfics en diversos arxius catalans, que varen ser la base de la seva tasca erudita posterior (Corredera 1971: 42-43; Garí, Masdéu, Urbina 1992: 335), Pasqual, que no abandonà els estudis diplomàtics, fou més destacat en la faceta de numismàtic i epigrafista, seguint els passos de Josep Finestres i el seu *Sylloge inscriptionum Catalauniae*; i esdevingué pioner en els treballs arqueològics de camp arreu del territori català (Velasco 2011: 36; 2014: 37). Precisament, fou en el transcurs de les seves investigacions de camp que descobrí unes importants restes arqueològiques a Olèrdola, cosa que el dugué a formular la

teoria que seria aquest l'emplaçament de la *Carthago Vetus* de Ptolemeu, en una carta conservada a la Real Academia de la Historia (Abascal, Cebrián 2005: 377-378). En aquesta qüestió s'observa el mètode de treball que més endavant trobarem en l'afer de *Rubricata*: Pasqual és deutor de la tradició històrica erudita dels segles XV-XVII i parteix de la informació que aportaren els seus predecessors. En aquest cas si, segons Margarit i Pujades, *Carthago Vetus* es trobava en l'emplaçament de Vilafranca del Penedès, o a la rodalia, calia corroborar-ho amb troballes arqueològiques. És a dir, l'esparraguerí no criticava, a priori, la manca de fonament de la rocambolesca teoria que situava *Carthago Vetus* a Vilafranca, sinó el fet que no se sustentés en cap troballa arqueològica in situ que revelés la presència d'una ciutat antiga. En descobrir el jaciment d'Olèrdola, a pocs quilòmetres de Vilafranca, Pasqual obtingué la prova que necessitava: la ciutat púnica no es trobava a Vilafranca sinó a Olèrdola, on havia pogut comprovar-hi vestigis antics. De la mateixa manera procedí el premonstratès en la localització i estudi de l'*Aeso* romana a Isona on, de nou, pogué identificar un assentament citat per les fonts clàssiques mitjançant una recerca de camp arqueològica i epigràfica (Velasco 2014: 39).

Pel que fa a *Rubricata*, com hem vist, bàsicament eren tres les propostes que els erudits moderns van elaborar: la que la situava a Martorell, la que la situava a Rubí i la d'Olesa de Montserrat, aquesta darrera, la més recent i segurament la menys fonamentada.⁸ No obstant això, fou a Olesa i no en un altre lloc on Pasqual va decidir situar *Rubricata*. Aquesta decisió del canonge premonstratès fou, més aviat, fortuïta: el 1775, en el transcurs d'unes obres en el celler del seu domicili familiar, el clergue olesà Joan Boada i Carreras va trobar-hi, enterrada, una estranya escultura, juntament amb diverses restes de material constructiu (Hernández Cardona 2000: 85; Velasco 2011: 99-100). L'objecte, un element troncopiramidal amb relleus en els quatre cantons, d'uns 18,1 cm d'alçada i uns 29,8 cm d'amplada en la seva part superior i 21 cm en la inferior, actualment exposat a l'Arxiu Municipal d'Olesa de Montserrat, fou descrit com segueix pel mateix Boada anys després:

[...] altre [pedra] que demonstra ser un pedestral de Diana Lucifera, tal vegada venerada en algun temple, o paratge públic, ço és foro, pòrtico o portals etc., per lo culte de la falsa divinitat. En dita pedra se veu una cara ab quatre ulls, la boca més que mediana, y al front una lluna al creixent. Al dors corresponent, se veu un cap de bou, podem pensar si era de Mnevis o de Apis. Lo primer consagrat al sol y lo segon consagrat a la lluna. En las altras dos caras de la pedra, en la una se veu un gènere femení; y en la altre uns testículos (Hernández Cardona 2000: 85; vegeu figura 1).

Davant aquest fet, en una data indeterminada, el descobridor féu partícip de la troballa el P. Jaume Pasqual, conegut de Boada, qui, de fet, tenia certa relació amb la família del premonstratès, natural de la veïna vila d'Esparreguera i que era, junt amb d'altres

7. N'és prova la reveladora afirmació d'Antonio Agustín sobre la validesa de les restes arqueològiques (Mora 1998: 53; Velasco 2011: 28), o les referències a inscripcions romanes que ja el mateix Jeroni Pujades incloïa en la seva obra (1609: 1, 2, 3, 19; on documenta un temple a Tarragona a través de l'estudi d'una inscripció). També és interessant el treball de camp de l'erudit Ambrosio de Morales, del 1575, que ja prefigura el mètode seguit dos-cents anys més tard pels il·lustrats (Salas Álvarez 2001: 663-664).

8. Vegeu Vives Tort (2007: 304) per a la pervivència d'aquestes hipòtesis en la historiografia actual.

Figura 1. Fotografia de la “pedra d'Olesa”, exposada a l'Arxiu Municipal d'Olesa de Montserrat. Foto: Wiman.

clergues curiosos i amb inquietuds culturals, membre de l'extensa xarxa de contactes i col·laboradors de la qual se servia Pasqual per a obtenir notícies referents a troballes arqueològiques arreu del territori català (Velasco 2011: 99-101). No coneixem amb exactitud els termes en els quals Boada va descriure a Pasqual aquesta peça o si ell mateix va aventurar-ne alguna explicació, ja que només hem conservat la resposta que el premonstratès féu al clergue olesà:⁹

Según v. se explica i bellamente conjetura, nuestra Piedra fué pedestral de estatua, i según ió pienso lo sería de Diana Lucifera, venerada en algún templo o puesto público como Foro, Portico, Baños, etc., de la ciudad [...]. Diana Lucifera no era otra cosa que la Luna, es decir, que esta era venerada en la

9. El manuscrit conservat a la Real Academia de la Historia (MS RAH 09-05999 f. 111-118v) és una còpia posterior en la qual no figura la data de l'original. Així mateix, la reproducció, molt idealitzada, de l'objecte que l'acompanya és també posterior. L'original ha de datar d'abans de 1782, si jutgem pel fet que Pasqual agraeix també a Boada la remissió d'unes “medalles” antigues de les quals, més tard, en una carta a Antonio Bascones, de 1782, es farà ressò (MS RAH 09-03984 núm. 28). En qualsevol cas, és anterior a 1789, data en la qual Joan Boada féu la damunt citada interpretació d'aquesta escultura en el qüestionari de Francisco de Zamora, conservat en un arxiu privat d'Olesa de Montserrat (Hernández Cardona 2000: 206-208), fent ús de la informació que ja havia rebut de Pasqual.

estatua que suponemos [...], el culto de aquella falsa Deidad, que aprendieron los antiguos Españoles de los Fenicios, pero he de confesar que hasta aora no se ha descubierto en España vestigio tan evidente de aquella superstición pura como en Olesa [...]. Fué antiquissima opinión de los Egipcios que la Luna participaba de uno i otro sexo [...]. De los Egipcios aprendieron este modo de pensar los Fenicios i Griegos [...]. (MS RAH 09-05999 f.112v-113)

Pasqual segueix argumentant que la pedra és el pedestal d'una estàtua que els antics habitants d'Olesa, “españoles”, és a dir, ibers, veneraven per influència dels fenicis. Així, interpreta les representacions dels òrgans sexuals femenins i masculins en dues cares del pedestal, simbolitzant la dualitat femenina (*Dea Luna*) i masculina (*Deo Luno*) de la Lluna / Diana Lucifera. En una altra cara, Pasqual hi veu un cap de bou, que simbolitzaria Apis, bou que, en la religió egípcia, representa Isis / Lluna, en oposició a Mnevis, que representa Osiris / Sol. La quarta cara, Pasqual la considera una representació d'un rostre humà, amb quatre ulls, simbolitzant, de nou, la dualitat sexual *Luno / Luna* en un mateix ésser. Queda clar amb aquestes observacions que la interpretació del mateix Boada l'any 1789 en el qüestionari de Francisco de Zamora és completament deutora d'aquesta carta rebuda de Jaume Pasqual i, en efecte, si es comparen els dos textos, s'observa clarament com el prevere olesà en molts casos copia directament les paraules

de Jaume Pasqual referents a aquest monument. La interpretació, però, de Pasqual, va més enllà de la caracterització de l'escultura com un pedestal ibèric per al culte d'una deïtat fenícia:

Ha! Que cosas huviera dicho el Ilmo. Marca si huviese sido descubierta en su tiempo! El acertó en asegurar que la actual Olesa está en el mismo sitio de la famosa antiquísima Rubricata con unos fundamentos mui ambiguos i que pueden convenir a muchas otras poblaciones situadas a las riberas del Llobregat, como en efecto todos los antiquarios que le habían precedido, pensaron de otro modo, a escepcion de un solo autor que insinua la especie sin solidarla, ni adherir á ella, pues finalmente atribuye el sitio de la antigua Rubricata á Molins de Rei. Si el eruditísimo Marca huviese tenido por ayuda de su modo de pensar la noticia de tantas medallas antiguas singularmente españolas de caracteres incognitos como se han hallado en el sitio de Olesa, que v. m. ha tenido el buen gusto de recojer, i la liberalidad de embiarme, señales todos de haver estado poblada Olesa en la venida de los Cartagineses i Romanos; que huviera dicho? I si á mas de esso huviese podido ver esta nuestra esquisita piedra que tiene rastros evidentes de religion falsa, sí, però antiquísima, pero Egipcia i Fenicia pura; quanto la huviera celebrado? Iá se deja ver, una vez que sin estos fundamentos asegura ser Olesa i no otra la tan celebrada Rubricata: he dicho esto para que v. i todos los Olesanos tengan esa piedra con el devido aprecio; i algun dia pueda ser que diga mas. (MS RAH 09-05999 f.111v-112v).

Per al premonstratès aquesta troballa és, doncs, rellevant per dos motius: el primer, que Olesa i el territori circumdant de la vall del Llobregat eren poblats, amb anterioritat a l'arribada de cartaginesos i romans, per ibers que estaven en contacte amb colonitzadors fenicis, dels quals havien manllevat el culte a la Lluna. El segon, que Olesa ha de ser identificada, doncs, amb la *Rubricata* que cita Ptolemeu, cosa que confirmaria les hipòtesis de l'erudit Pere de Marca.

Com féu amb Olèrdola, en aquest cas l'erudit avellanenc considerà que havia pogut corroborar les hipòtesis de Pere de Marca sobre la localització de *Rubricata* recolzant-se en una troballa arqueològica. Si en el cas de *Carthago Vetus* queda clar el seu coneixement de les teories, almenys, de Jeroni Pujades, per al cas de Marca sabem que tant Pasqual com Caresmar treballaren en una reedició de l'obra de l'acadèmic francès que finalment no reeixí, cosa que demostra fins a quin punt els il·lustrats de les Avellanès paraven esment i consideraven amb interès el *Marca Hispanica* com a font per a la història de Catalunya i apostaven per les investigacions del francès en matèria de toponímia antiga: segons es desprèn del mateix Caresmar, l'erudit secundava la teoria de Marca sobre el fet que moltes de les poblacions de la Catalunya preromana i romana havien canviat el nom, fet que dificultava la seva localització (Closa Farrés 1994: 226; Velasco 2011: 38). Tot i així, els vestigis arqueològics d'Olesa quedaven reduïts a un element escultòric sobre el qual Pasqual forçà la seva interpretació com a pedestal d'estàtua, que seria venerat en un edifici religiós, cosa que demostraria la presència a Olesa d'un assentament prou prominent com per a dotar-se d'edificis públics o religiosos i

que implicaria la presència d'un nucli d'habitació permanent (una "ciudad", en paraules del premonstratès). Tot depenia, doncs, de la teoria formulada sobre aquest objecte, trobat en un context estrany, i en unes "medalles" —monedes?— que Joan Boada li havia enviat i que afirmava que havia recollit a Olesa.

A aquest descobriment se sumà un altre pocs anys després, també a casa del clergue Boada, i que Pasqual referirà l'any 1782 al seu amic, i col·laborador de la Real Academia de la Historia, Manuel Abad y Lasierra:

[...] un rarísimo y preciosísimo monumento que descubrió en la Villa de Olesa de Montserrat, cosa de siete años hace el Dr. Juan Boada, Presbitero de aquella Villa mui aficionado á Antigüedades, i grande amigo mio. Consiste en un pequeño pedestral figurado que sin duda sirvió para alguna estatua: tiene quatro lados como puede v. s. verlo en la copia que tiene el Sr. Bascones, la qual, junto con la carta que ió escribí a mi amigo para su ilustracion traducida de el mismo de el Catalán, podrá enviarla a v. s. [...] con otra excavacion se hallaron [a casa de Joan Boada] otras dos piedras mas, en todo semejantes á la primera, pero no figuradas, si sólo con dos letras en cada una en la parte principal: en la una estas C·B en la otra estas D·D hicelas colocar todas tres, la una sobre la otra, i componen una columna algo ruda i estravagante como lo son las figuras i las letras. Con todo, si como es B la segunda letra de una de las dos piedras ultimamente descubiertas fuese R, huviera ió logrado confirmar mis conjeturas, i las del Ilmo. Marca sobre ser el sitio de la actual Olesa el idemptico de la antigua Rubricata, con un monumento convincentísimo, pues significarian las quatro letras juntas haverse erigido aquella estatua ó Memoria con Decreto de los Decuriones de la Colonia *Rubricata*: mas siendo como es B no hallo recurso; á no ser que digamos que la B es una R mal hecha: realmente las quatro, aunque son Romanas nada tienen del Siglo de Augusto, aunque por otra parte ellas i las piedras respiran la venerable antigüedad.¹⁰

La troballa, clarament posterior, podria datar de l'any 1778, per a la qual cosa em baso en la notícia que recull Emil Hübner en el *CIL II* 4485, segons la qual, a través de correspondències creuades entre el mateix Pasqual, Josep Vega i Santmenat i Juan Francisco Masdèu, l'esparraguerí comunica als seus col·legues la descoberta i interpretació d'aquestes mateixes inscripcions, aparegudes el 1778.¹¹ Aquesta

10. Es tracta d'un manuscrit de Pasqual, el *Discurso Histórico ó conjeturas sobre las antigüedades Romanas, i Godas de el Priorato de Sta. María de Meyá. Carta que á solicitación de el M. Ile. Sr. Dn. Manuel Abad y Lasierra dignísimo Prior de el dicho Priorato escribió el Dr. Jaime Pasqual canónigo Premonstratense del Real Monasterio de Bellpuig de las Avellanés, MDCCCLXXXII.*, f. 33r [la còpia consultada es conserva en una col·lecció particular de Lleida, i ha estat facilitada per A. Velasco]. Fou A. Velasco qui primerament identificà i donà a conèixer el text de Pasqual i el relacionà amb la "pedra d'Olesa" (Velasco 2011: 99). Gràcies a aquest document també podem suposar que la carta de Pasqual a Boada conservada en castellà a la Real Academia de la Historia (MS RAH 09-05999 f. 111-118v) seria la còpia que Antonio Bascones féu de l'original en català, de la qual parla Pasqual.

11. A causa, probablement, d'un error de lectura del text, Hübner ubica equivocadament aquestes inscripcions en l'escultura

Figura 2. Peces amb les inscripcions “CB” i “DD” actualment conservades a Olesa de Montserrat (Hernández Cardona 2000).

interpretació de les inscripcions olesanes és prou reveladora de la seva intencionalitat, més tenint en compte l’habitual rigor i erudició que el premonstratès mostrava en anteriors i posteriors estudis epigràfics.¹² Pasqual sabia que la seva interpretació era forçada i l’assignació de les inscripcions al període romà, problemàtica; però la subjectivitat i l’ànima de poder demostrar la, ja seva, teoria que situava *Rubricata* a Olesa primen clarament en aquestes explicacions. Ambdues pedres es troben encara en la mateixa casa on Boada les va trobar (vegeu figura 2), encara que, curiosament, l’olesà només féu referència a una d’elles en el qüestionari de Zamora, la “DD”, i a una altra, amb la llegenda “SC” que, pel que sembla, hauria aparegut temps enrere:

Altre pedra existeix de 8 pams de llarg, 5 de ample y tres quarts de doble que de part de 50 anys que fou trobada en lo referit seller, en la qual si vehuen las dos següents lletras SC. (Hernández Cardona 2000: 87).

trobada el 1775. En *IRC* es corregeix aquest error, però no la cronologia, ja que es daten tots els elements, seguint Hübner, el 1778 (Fabre, Mayer, Rodà 1984: 37).

12. Com en el cas dels comentaris sobre la correcta lectura d’inscripcions romanes que féu a propòsit de la publicació a la *Gazeta de Barcelona* del 23 de juliol de 1785 d’una inscripció d’Oretó, on corregeix una lectura equivocada de Flórez sobre una inscripció a Luci Licini Secund ja citada per Josep Finestres (*SACM* 7, f. 73v-78); o en el cas de l’explicació de la llegenda i la iconografia de les monedes romanes en ocasió de la troballa d’una “medalla” de Neró amb corona radiada (*SACM* 5, f. 40-41); així com en el cas de les inscripcions d’*Aeso* (Velasco 2014: 41).

Pasqual no esmenta aquesta segona inscripció, però sí que ho fa Zamora en el seu *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, al seu pas per Olesa de Montserrat:

Día 3 [any 1789]

Por la mañana vimos varias fuentes y lavaderos, fábricas de bayetas, enjabonadores, tintes, enzufadores y tendedores, bastante adelantados. También vimos la casa del Dr. Juan Boada, el capitel de columna fenicia y una gran losa en cuya orilla se ve una S y una C grandes. En otra piedra hay dos DD. Hay muchas norias. (Zamora 1787-1790: 287).¹³

La interpretació de l’escultura com a capitell de columna apareix per primer cop en aquesta citació de Zamora, ja que Pasqual (i Boada, que en depèn) l’havia considerada el pedestal d’una estàtua.

Així doncs, tots tres elements —l’escultura i les dues inscripcions—, combinats, esdevenien una base més sòlida en la qual Pasqual fundava la identificació d’Olesa amb *Rubricata*, per bé que, sense cap dubte, aquesta és, com a mínim, problemàtica, i es basa en l’anàlisi molt subjectiva de tres elements que, des del punt de vista actual, són de difícil catalogació. Això constitueix, de fet, un dels “talons d’Aquil·les” de l’antiquarisme i la historiografia il·lustrada: la fe cega en els documents històrics i, com en aquest cas, la manca de mètode o la subjectivitat en l’estudi d’aquests documents, que impedeixen prendre cons-

13. Basant-se en aquest testimoni, i pretenent corregir els errors de *CIL II* 4485, en *IRC*, p. 37 se substitueix la inscripció “CB/CR” per la de “SC”. En realitat, combinant els testimonis de Pasqual i Boada, hi hauria hagut tres pedres amb inscripcions.

ciència d'una interpretació acrítica (Mora 1998: 60; Antón Pelayo 2009: 278). És important remarcar que em refereixo a la recepció acrítica *de les fonts*, no de la *historiografia*: calia ésser crític amb les cròniques passades i amb la transmissió de la informació, a fi de destriar entre el que eren autènticament fonts per a l'estudi del passat i el que eren faules, corrupcions i falsificacions. En cap cas considero justificat catalogar Pasqual entre els diversos falsaris i manipuladors que abundaren en època moderna a Espanya (Caro Baroja 1992: 17-37). Els problemes metodològics de Pasqual són problemes de base de l'antiquarisme en general, no hem de desprendre del seu testimoni una voluntat deliberada de falsejar o inventar fonts, més aviat al contrari. Si bé el mètode crític modern encara no s'havia desenvolupat, la Il·lustració i els antiquaristes, emparats per la Real Academia de la Historia, estaven fent passos de gegant envers una història crítica i objectiva que volia trencar amb la manca de rigor i la credulitat dels cronistes precedents, precisament basant-se en documents "auxiliars" com l'arqueologia (Maier Allende 2010: esp. 148-149). Ens hem referit anteriorment a Masdéu, com a partícip de la troballa d'Olesa, i no és banal aquesta relació. La interpretació de Pasqual es produeix en un context en el qual, precisament, sota el guiatge de l'erudit valencià i dels germans Mohedano, assistim a una reivindicació del valor civilitzador de la cultura fenícia, amb una voluntat racional que pretén desterrar tòpics subjectius i prejudicis ideològics sobre la història antiga hispànica. A propòsit dels fenicis a la península Ibèrica, Masdéu escriu:

El Señor Porras Machúca puso en Cádiz la Corte de Argantonio para defender su sistema, en el qual se excluyen los Fenicios de todos los establecimientos antiguos de España. Dio impulso a su opinión el zelo de remover de la España la infamia y oprobio, que le puede resultar del origen de la primera cultura atribuido a los Fenicios hijos de Canaan, raza maldita, y proscrita destinada a la esclavitud. Mas esta es una piedad mal entendida, y una preocupación de la niñez, que da poco honor a un hombre sabio y erudito, que no debe ignorar que la instrucción en las artes y ciencia recibida, ora de este, ora de aquel pueblo, no sirve de ignominia a ninguna nación." (Masdéu 1783-1805: 88-89).¹⁴

El llegat de Jaume Pasqual: *Rubricata* en els estudis posteriors

Pocs anys després de la troballa, Jaume Caresmar redactà la seva memorable *Carta dirigida al Ilustre Señor Don Manuel de Terán, barón de la Linde, Intendente interino del Ejército y Principado de Cataluña, en la que se prueba ser Cataluña en lo antiguo más poblada, rica y abundante que hoy*. El document, datat l'any 1780 i que posteriorment es publicà i difongué entre els cercles intel·lectuals catalans i espanyols, constitueix un catàleg de poblacions antigues de Catalunya que pretén il·lustrar, com el seu títol indica,

14. Els primers volums d'aquesta obra aparegueren uns pocs anys després de la difusió de les troballes de Pasqual.

la gran quantitat d'assentaments i poblacions que existien a Catalunya en l'Antiguitat. Cal recordar que a la fi del segle XVIII el territori català encara estava poc densament poblat. Referint-se a Olesa, Caresmar explicà a Manuel de Terán que:

[...] Ni en Martorell ni en los otros dichos pueblos [Molins de Rei, Rubí] queda vestigio alguno de antigüedades romanas. El ameno y fértil sitio de Olesa era capaz de contener una insigne y rica ciudad. Las diosas Ceres y Minerva, por sus granos y aceite, y Baco, por el vino, la hicieron feliz, dice el señor Marca, y su profundo juicio en pensar era Olesa la antigua Rubricata, merece mil elogios por ver cuán acertado fue y cuán acertado queda por los posteriores descubrimientos que vamos a referir.

[...] No sólo por esto [la presència de vestigis d'una via militar romana trobats a Castellbisbal, que connectaria Barcelona amb Olesa] se infiere ser Olesa el sitio de la antigua Rubricata y de ser población de tiempo de los romanos, sino que por un nuevo y singular descubrimiento, que de poco tiempo acá se ha hecho allí, se ve que aquella población es muy más antigua que los romanos y anterior a la entrada de los cartagineses en España.

El descubrimiento fue de una piedra cuadrada que parece haber sido pedestal de alguna estatua. En cada una de las cuatro caras de la piedra hay su particular símbolo: en la una hay esculpida una cara humana con cuatro ojos y una boca muy grande y sobre la cabeza tiene una media luna; en la segunda hay una cabeza de buey o vaca; en la tercera el distintivo del sexo masculino y en la cuarta el del mujeril. Fue fortuna que el descubrimiento lo hizo un clérigo de algunas luces muy amigo del doctor Jaime Pasqual, canónigo premonstratense del monasterio de Bellpuig de las Avellanas, a quién participó el hallazgo informándole de todo lo dicho y pidiéndole dijese qué podría ser aquello. Éste le respondió, con una breve pero muy profunda erudición y claridad, diciendo que este monumento era puro fenicio y tal vez tan raro que ni en antigüedad ni en preciosidad no tiene España otro igual (Caresmar 1780: 46-48).

El canonge igualadí continua la seva explicació parafraçant les teories de Pasqual sobre la interpretació de la iconografia de la pedra, atribuint-la al culte fenici de *Luna*. Així doncs, Caresmar depenia també completament de la troballa de Joan Boada i la hipòtesi de Pasqual per a identificar Olesa amb *Rubricata*, a banda de donar crèdit a l'opinió de Pere de Marca segons la qual la ciutat laietana s'havia de situar en aquell indret a causa de la seva riquesa agrícola... contemporània!, i la documentació més que dubtosa d'una via romana a la riba oriental del Llobregat que aniria fins a Olesa.¹⁵ De la mateixa manera, Caresmar deixà constància d'aquestes opinions en unes anotacions no datades que féu en un còdex

15. Sobre la carta a Manuel de Terán i la proposta de Caresmar sobre *Rubricata*, vegeu Closa Farrés (1994: 229). Closa, això no obstant, identifica erròniament l'escultura olesana amb una altra, que representaria Isis, trobada a Acci (Guadix) i documentada per Bernard de Montfaucon el 1719 a *L'Antiquité expliquée et représentée en figures*, París, 1719, t. II, 2, Liv. I, Chap. XIX, I, pp. 324-325, pl. CXXXVI.

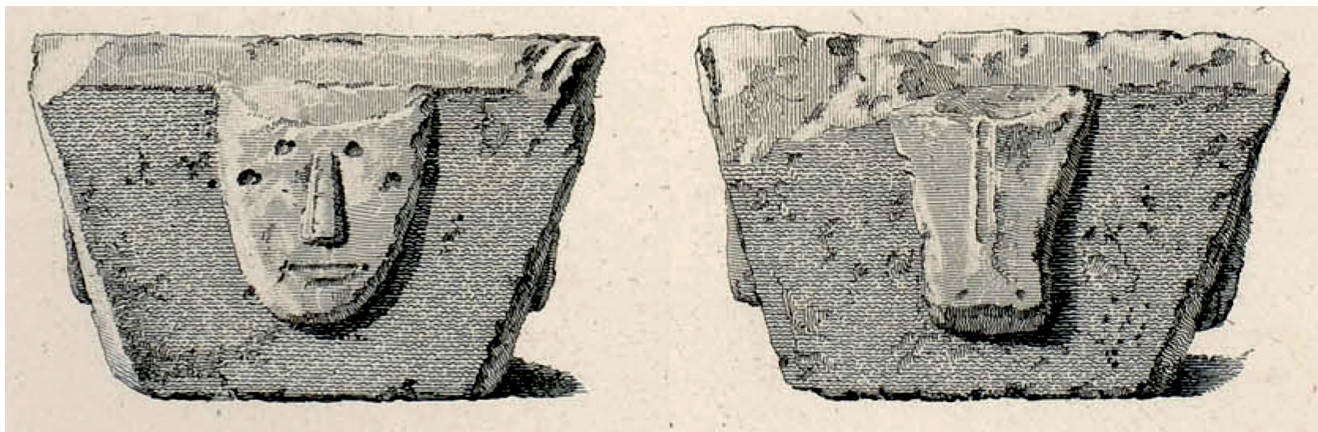

Figura 3. Reproducció d'Alexandre de Laborde (Laborde 1806: 15, fig. 2, 3).

de Bellpuig de les Avellanes, possiblement destinades a constituir un resum històric de Catalunya:¹⁶

[...] Plura etiam non superiunt vestigia coloniarum quas exerunt Phenice in Catalonia. Ab annis paucis exesi sunt in oppido Aulesa prope Montiserratum, lapide cum sculptis symbolis Dearum quas Phenices tolerunt quasque dixerunt tolere ab Egyptiis et [...] Phenicios, Graeci [...] (AMBA, Fons Antic, Caixa 15, llibre 33.3, p. 134).

A partir d'aquest moment, i amb la càtedra assentada per tan insignes personalitats, el monument "fenici" d'Olesa de Montserrat es convertí en un element històric de referència entre els cercles intel·lectuals i els antiquaris de l'època. Fou l'insigne diletant i viatger francès Alexandre de Laborde, ja a principi del segle XIX, qui contribuï a estendre la fama d'aquest monument. En el seu *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, escrit el 1806 i dedicat a Godoy, Laborde visità Olesa i s'interessà per la pedra, de la qual en féu una il·lustració (Laborde 1806: 11-12, pl. 15, fig. 2-3; vegeu figura 3). Seguint les explicacions de Jaume Caresmar i "Joaquim"¹⁷ Pasqual, el viatger la considera anterior a l'època romana i que representa la deessa fenícia Diana / Isis. Tot i que es mostra relativament escèptic amb alguns detalls de la interpretació i afegeix algunes dades que apunten la possibilitat que la cara humana representi el déu Baal, en essència no pretén contradir les tesis d'erudits més savis que ell. Igualment, i a propòsit de la pedra, Laborde identifica Olesa amb la *Rubricata* dels laletans (laietans) que cita Ptolemeu. Val a recordar que Laborde depenia sovint de testimonis aliens. En el cas d'Olesa, es limita a reproduir un dibuix de segona mà que, això no obstant, es va popularitzar (Casanovas 2006: 35). El gravat del francès contribuï

16. Jaume Caresmar es caracteritzà per no dur a la premsa els seus estudis històrics, gran part dels quals restaren en versió d'esborranys manuscrits no publicats i en molts casos dispersos (Garí, Masdéu, Urbina 1992: 335; Freedman, Sabaté 2008: 13-38).

17. Es tracta d'un error onomàstic del mateix Laborde, ja que clarament es refereix a Jaume Pasqual. Confusió freqüent, atès que, en llatí, *Ioachim* i *Iacobus* poden ser el mateix nom català ("Jacme").

en gran mesura a difondre el coneixement visual de l'escultura, ja que la seva obra era de referència per als antiquaris i els posteriors arqueòlegs, epigrafistes i historiadors del segle XIX i principi del XX, i es donà el fet que molts dels que la varen estudiar o referir en les seves investigacions no en tenien coneixement de primera mà, només a través de l'obra de Laborde i Caresmar, ja que les epístoles de Pasqual restaren inèdites, així com el testimoni de Joan Boada, publicat l'any 2000. La darrera referència directa a la carta de Jaume Pasqual al prevere Boada prové de l'obra pòstuma de l'il·lustrat asturià Juan Agustín Ceán Bermúdez, el *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España*:

OLESA, villa del principado de Cataluña en el corregimiento de Mataró, situada en la orilla oriental del río Llobregat ó *Rubricatum*, por lo que Pedro de Marca dijo que se había llamado *Rubricata*; pero otros anticuarios afirman que *Olesa* pertenecía a la región de los *laletanos*.

[...] El doctor don Jaime Pascual Caresmar, canónigo premostratense del monasterio de las Avellanas, escribió al dueño de esta antigualla una carta muy erudita, que he leído, sobre la significacion de estas dos cabezas, diciendo que la primera lo era de la diosa Luna lucífera, que tuvo culto en Cataluña en tiempo de los fenicios [...] (Ceán Bermúdez 1832: 26).¹⁸

Aquesta obra rebé el suport i el patrocini de la Real Academia de la Historia, cosa que va permetre a Ceán consultar l'important fons d'arxiu d'aquesta institució per a l'elaboració del seu *Sumario*. Entre d'altres col·laboradors i erudits als quals l'asturià va consultar, cita Jaume Pasqual; així doncs, molt possiblement Ceán tingué accés a la còpia de la carta referent a *Rubricata* i l'escultura d'Olesa que es trobava a la Real Academia (Clisson Aldama 1982: 270-274).

Curiosament, amb Ceán Bermúdez també acaba, en certa manera, la vinculació de la ja coneguda com a "pedra d'Olesa"¹⁹ amb la teoria de la ubicació de

18. Observeu la confusió onomàstica de Bermúdez, que reuneix en una mateixa persona els dos erudits premonstratesos que teoritzaren sobre *Rubricata*.

19. El primer investigador que l'anomenà amb aquest nom fou Salvador Sanpere i Miquel (1878: 240): "Res més qu' ab

Rubricata. El monument fou estudiat o referenciat com a peça d'interès arqueològic per un bon nombre de teòrics i historiadors catalans i estrangers: Emil Hübner (1862: 280-281), Antoni de Bofarull (1876: 144-145), Salvador Sanpere i Miquel (1878: 239-245), Antoni Aulestia i Pijoan (1887: 34), Eugène Albertini (1913: 449-451) o Alberto Balil Illana (1956: 873-874), entre d'altres; tots aquests estudis, això no obstant, es basaven en les fonts indirectes dels seus predecessors. En cap d'aquests casos es fa referència a *Rubricata* ni a les inscripcions que identificà Pasqual —i que ja publicà Hübner, amb algun error. Considero que l'explicació cal buscar-la en les motivacions dels investigadors, atès que, si exceptuem Albertini i Balil, de caràcter més acadèmic, les interpretacions dels historiadors catalans respecte de la “pedra d'Olesa” tenien interès en tant que provaven la presència fenícia —grega en el cas de la hipòtesi de Bofarull— en territori català. Així, de monument, indubtablement singular, que simplement servia per a provar una teoria concreta sobre la ubicació d'un assentament antic, va passar a constituir un testimoni únic i fonamental de l'antiguitat del poblament de Catalunya i la seva relació amb els pobles colonitzadors del Mediterrani. Per a Bofarull, Sanpere i Miquel, Aulestia, etc., la qüestió es barreja amb el nacionalisme.²⁰ El “fet diferencial” català es buscava no només en el passat medieval, sinó també en èpoques més reculades, enllaçant amb els pensaments en voga del positivisme sobre l'etnogenèsi dels pobles d'Europa. La identificació *iber* (i, influïnt aquest, *fenici*, *grec*, *mediterrani*) = *català* / *celta* o *celtiber* = *castellà* està plenament vigent en aquest període i ha perviscut, amb més o menys èxit, fins a l'actualitat. Vegeu la reflexió del mateix Aulestia respecte d'això:

La regió N. E. d'Espanya fou, donchs, ibèrica solsament, ja que'ls pobles mercaders, *Chetes* o *Sards*, més deurién venir com a colonitzadors en certs y determinats punts, que com a ocupadors permanents del territori. La regió N. [O.] y central fou celtibera, puix que'ls *Celtes* no abandonaren la terra ja més, informant ab son caràcter especial les primitives famílies. Heus aquí altre fet que confirma la separació constant y existent avuy mateix entre'l caràcter y civilització dels dos grans pobles espanyols los catalans-aragonesos y'ls castellans (Aulestia i Pijoan 1887: 33).

La historiografia catalana del segle XIX, doncs, tenia ja un fort component nacionalista (Serra i Puig 2008: 252-254). La ubicació de *Rubricata* deixava de tenir importància en aquesta situació, per bé que en realitat aquest havia estat l'origen de la interpretació de l'escultura.

motiu de l'anomenada *pedra d'Olesa*, que aquí reproduhim”. El nom tingué cert ressò en l'àmbit acadèmic, però sobretot pervisqué en l'àmbit popular; si més no, olesà, i així apareix referenciada a: Saumell i Oliveras 1981: 11.

20. En aquest sentit, el cas del fals “sepulcre egipci” de Tarragona publicat el 1855 per Hernández Sanahuja suposa també un exemple de manipulació de l'arqueologia, ara per a demostrar amb un element força rocambollesc la presència egípcia o, en algun autor, fenícia, a Tarragona (vegeu Padró i Parcerisa 1992: 56-63, per a la problemàtica de la troballa). No obstant això, cal recordar que si bé el cas del “sarcòfag egipci” és una falsificació intencionada, no es pot demostrar que passi el mateix amb la “pedra d'Olesa”.

Les propostes de Margarit, Pujades, Marca i Caresmar (més que no pas Pasqual) només han estat recuperades i, en certa manera, utilitzades, en casos concrets quan, per motius diversos i de vegades interessos locals, l'eterna qüestió de la *Rubricata* dels laietans ha reeixit.²¹

En el cas de Rubí, F. Margenat (1981: 3; 1984: 284) aposta per aquesta ciutat, basant-se en teories pròpies, d'altres coincidents amb Pujades, la descoberta del jaciment iberoromà de Can Fatjó el 1918 (Puig i Soler 1984: 263) i el fet que en l'edició de la *Geographia* de Ptolemeu de Müller se situï *Rubricata* a Rubí.²² Oller recull el testimoni de Margenat i considera que la hipòtesi de Rubí no és del tot descartable malgrat la problemàtica que entranya (Oller Guzmán 2012: 43). Tant García Alonso (2003: 420) com la *TIR* K/J-31, 134, coincideixen que la ubicació més probable de *Rubricata* sigui Rubí. García Alonso recull així mateix l'opinió de Cortés y López, que igualment considerà que *Rubricata* correspon a Rubí, donant per fabuloses les explicacions de Margarit i per erroni el judici de Marca, ja que ell preferia situar a Olesa la *Tolobis* de Pomponi Mel·la, per afinitat fonètica, ja que Olesa derivaria de *Tolobisa-Olovisa*, i per la seva ubicació respecte del Llobregat (Cortés y López 1836: 310-311). En el cas d'Olesa, la tradició interpretativa és bàsicament local (Sastre 1924: 3; García Domènech 1967: 1) i depèn únicament i exclusiva de la hipòtesi de Pere de Marca, reforçada per Pasqual mitjançant la “pedra d'Olesa”. Tot i que la investigació de Pasqual no fou publicada, a través del qüestionari de Francisco de Zamora respost per Joan Boada, fins l'any 2000, en l'àmbit de tradició oral alguns olesans en coneixien l'existència; així com també a través de les referències de Caresmar i Laborde.²³ Fins i tot en l'àmbit erudit local hi havia certes reticències a emplaçar *Rubricata* a Olesa, i es preferia, en algun cas, l'opinió de Cortés y López (1836: 423). La localització de restes de poblament ibèric a Olesa (Sant Pere Sacama) són recents i no s'ha pogut establir amb claredat la seva rellevància (Sales Carbonell 2003: 559; CMRO 1992: 40-65), així doncs no constitueixen un suport a les teories dels autors esmentats, a diferència de Rubí, on ja es coneixia l'important jaciment de Can Fatjó des del 1918.

Conclusió

He preferit concloure aquest article fent un balanç dels principals defensors de cadascuna de les teories

21. La tesi de Margarit que emplaçava *Rubricata* a Martorell no ha tingut gaire ressò, possiblement per l'adscripció sense massa problemes d'aquest nucli amb la *mansio* d'*Ad Fines* (Vives 2007: 292). No obstant això, Carmody (1973: 169, 180) proposa situar tant *Rubricata* com *Carthago Vetus* a Martorell.

22. Ptol., *Geogr.*, 2, 6, 72: 197. De fet, l'alemany es limita a recollir l'opinió de Cortés y López, *vid. infra*.

23. A tall d'anècdota, existí una publicació periòdica tant a Olesa com a Rubí que duia per nom *Rubricata* (l'olesana sorgida als anys trenta i la rubinenca, als anys quaranta). No sembla, però, que en l'àmbit local hi hagués hagut consciència del debat sobre la localització de la ciutat laietana, i ambdues propostes funcionaren de manera independent.

per així mostrar millor fins a quin punt la que ubica *Rubricata* a Olesa manca de fonament i depèn, per una banda, d'una proposta realment subjectiva i arbitrària de Pere de Marca, i, per l'altra banda, de les troballes de Joan Boada i la seva interpretació per part de Jaume Pasqual, que des del punt de vista actual és molt problemàtica: ja Albertini preferí considerar la "pedra d'Olesa" com una escultura rústica indatable (Albertini 1913: 451) i actualment s'opta per a classificar-la com a capitell, la cronologia del qual, incerta, oscil·la entre el segle XIII (Cahner 1991: 367) i el XVI (Hernández Cardona 2000: 207-208), per bé que sense gaires problemes podria ser anterior o posterior.²⁴ Pel que fa a les inscripcions, encara que hagin estat recollides en el *CIL* i l'*IRC*, de segona mà, la seva associació a l'epigrafia romana —així com la seva lectura— és problemàtica. El que resulta rellevant és que totes les teories sobre aquests elements arqueològics, de les més absurdes a les més desapassionades, deriven de Jaume Pasqual, com també d'ell deriva la identificació d'Olesa amb *Rubricata*, confirmant una infundada opinió de Pere de Marca amb arguments materials.

És significatiu i, fins a cert punt, estrany l'interès que Pasqual tenia en la confirmació d'aquesta teoria —interès mostrat en les pròpies opinions del premonstratès en les cartes reproduïdes— fins al punt que forçés en certa mesura la lectura de dues inscripcions molt poc clares i elaborés un discurs sobre l'escultura indubtablement subjectiu malgrat l'enorme repercussió que més tard tingué a través de Caresmar, Laborde i Ceán Bermúdez, que en cap cas contradigueren o matisaren la informació de Pasqual, si de cas, l'ampliaren. En aquest sentit, resulta no només interessant testimoniar, a través de la correspondència privada de Jaume Pasqual, l'origen, la metodologia i les motivacions dels seus estudis sobre la localització de *Rubricata* i el punt de partida d'una teoria que ha arribat fins a l'actualitat (almenys, en l'àmbit local), sinó que també mostra els perills i les mancances del mètode històric basat en la recepció acrítica de textos per part dels predecessors, mètode habitual des de l'erudició medieval: Margarit, Pujades, Marca, Pasqual, Caresmar i Laborde fonamentaren les seves teories no en l'observació crítica i objectiva de les fonts històriques, sinó en la interpretació subjectiva d'aquestes mateixes fonts i en la selecció intencionada de la informació tant d'aquestes fonts com dels erudits que les estudiaren.²⁵ Al principi he assenyalat la important innovació que suposava per a l'evolució de la historiografia l'adquisició dels nous plantejaments antiquaristes durant la segona meitat del segle XVIII: la investigació de l'Antiguitat es desprenia de la dependència de les fonts literàries que observàvem amb Joan Margarit i es desplaçava

cap a un mètode més objectiu, que fonamentava la interpretació històrica en la recopilació de dades antigues tant escrites com materials. Sense oblidar aquest fet, el present treball pretén mostrar com també l'antiquarisme del vuit-cents, de la mà dels seus més il·lustres representants, quedava subjecte a dos handicaps primordials: el primer és el de l'eterna i persistent subjectivitat de l'investigador. Ja sigui per arguments polítics o ideològics —com els que esgrimirà, a propòsit de la "pedra d'Olesa", Sanpere i Miquel—, o purament acadèmics —observem certa disputa de prestigi entre Pasqual i els acadèmics de la Real Academia de la Historia, que en aquells moments farcién el Gabinete de Antigüedades amb un gran nombre de restes "fenícies" provinents d'Andalusia—,²⁶ o per simple obstinació erudita —l'aposta clara i ferma de Pasqual i Caresmar per la validesa del *Marca Hispanica* de Pere de Marca i el seu mètode, enfront d'altres erudits—, qüestions tan, potser, trivials com la localització d'un desconegut assentament citat per Ptolemeu o la interpretació d'unes tosques inscripcions i escultura trobades enterrades en un celler d'Olesa de Montserrat no estan exemptes del judici personal interessat de l'investigador. La segona qüestió que limita l'antiquarisme, en aquest cas, és la manca de referents i paral·lelismes que en molts casos impedeixen contextualitzar de manera adequada les troballes arqueològiques, tant en l'àmbit arqueològic com iconogràfic. Per descomptat, aquesta mancança s'esmoreirà amb el temps, a mesura que la recopilació de testimonis i el refinament de les tècniques arqueològiques vagi avançant. Les troballes de Pasqual s'emmarquen, de fet, en un procés fonamental impulsat pels il·lustrats espanyols a fi de documentar el màxim nombre possible d'antiguitats d'Espanya, en consonància amb l'enciclopedisme de l'època (Mora 2012: 71-80).

En resum, tot i el descrèdit de vegades injust que patí l'antiquarisme al segle XIX, i que sigui necessària una reivindicació de la tasca d'erudits com Jaume Pasqual, és innegable el fet que la manca de mètode crític tant històric com arqueològic condicionen interpretacions subjectives de les troballes. Afegit a això, el cert és que encara ens movem en un context on la falta de rigor i, sovint, la interpolació no detectada de falsificadors o inventors de falses històries desmereix de vegades la tasca dels il·lustrats del vuit-cents (Atencia Pérez 1993: 85). Malgrat tot, és interessant també remarcar el fet que el problema de la recepció de la informació per part dels autors precedents és una qüestió no exclusiva d'aquest període i es perllonga al llarg del temps, sobretot si no se'n fa una reflexió crítica per part dels investigadors.

24. Els avatars de la investigació, difusió i interpretació de la "pedra d'Olesa", tot i que interessants, excedirien els objectius d'aquest article. Em limitaré, per a la documentació de la pedra, a les referències bibliogràfiques damunt citades, possiblement les més rellevants o que tingueren més ressò.

25. En una tendència seguida per la historiografia dels segles XV-XVIII. Vegeu el cas de l'estudi de l'Osuna romana, on els mètodes i arguments emprats són molt semblants als de *Rubricata* (Salas Álvarez 2001: 677-679).

26. Cal destacar els importants avenços en el camp de l'antiquària fets per Enrique Flórez (*España Sagrada*), Francisco de Berganza (*Antigüedades de España*), Juan Francisco Masdeu (*Historia crítica de España y de su cultura*) o els nombrosos opuscles sobre temes arqueològics de Manuel Abad y Lasierra. En el cas particular andalús, considerat des del segle XVI com un cas especial per l'abundància de les seves restes, durant la Il·lustració rebé una atenció particular per personalitats de la Real Academia de la Historia, com el marquès de Valdeflores, el mateix Enrique Flórez o Francisco Pérez Bayer (Mora 2008: 35-38).

Finalment, voldria incidir que el cas de l'antiquarisme català ha estat poc estudiat, si exceptuem els citats treballs sobre personalitats individuals, essencialment, Pasqual o Caresmar. Si bé l'abundància d'obres i autors no fou gaire gran i se centrà sobretot —però no únicament— en l'Escola de les Avellanes, la tasca dels premonstratesos tingué gran rellevància. Mentre que en d'altres regions, significativament Andalusia, l'antiquarisme dels segles XVI-XVIII està ben estudiat (Beltrán Fortes 1993), manca una visió de síntesi del fenomen a Catalunya que mostri les aportacions, el

mètode i les limitacions dels incipients estudis arqueològics, epigràfics i numismàtics que es realitzaren en l'edat moderna.

Oriol Dinarès Cabrerizo

Placeta Joan Povill, S/N
Olesa de Montserrat (Barcelona)
08640
Universitat de Barcelona
uridinares@gmail.com

Rebut: 01-10-2015

Acceptat: 01-02-2016

Fonts

- CARESMAR, J. (1780). *Carta dirigida al Ilustre Señor Don Manuel de Terán, (barón de la Linde, Intendente interino del Ejército y Principado de Cataluña, en la que se prueba ser Cataluña en lo antiguo más poblada, rica y abundante que hoy)* [ed. de J. Mercader 1979. Centre d'Estudis Comarcals. Igualada].
- CARESMAR, J. *Manuscrit sense títol*. AMBA, Fons Antic, Caixa 15, llibre 33.3, p. 134.
- CEÁN BERMÚDEZ, J. A. (1832). *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España*. Madrid.
- CORTÉS Y LÓPEZ, M. (1836). *Diccionario geográfico-histórico de la España antigua Tarraconense, Bética y Lusitania*, 3. Imprenta Real. Madrid.
- DIAGO, F. (1603). *Historia de los victoriosísimos antiguos Condes de Barcelona*. Sebastián de Cormellas. Barcelona.
- FLÓREZ, E. (1836). *España Sagrada*, tomo XLVI. Imprenta José del Collado. Madrid.
- HÜBNER, E. (ed.) (1869). *Corpus Inscriptionum Latinarum*, 2 *Inscriptiones Hispaniae Latinae*. Berlín.
- LABORDE, A. DE (1806). *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, 1. París.
- MARGARIT I PAU, J. (1545). *Paralipomenon Hispaniae*. Antonio de Nebrija. Granada.
- MASDÉU, J. F. (1783-1805). *Historia crítica de España y de la cultura española*. Imprenta de Sancha. Madrid.
- MÜLLER, C. (ed.) (1883). *Claudii Ptolemaei Geographia*, vol. 1. Didot. París.
- NOBBE, C. F. A. (ed.) (1843). *Claudii Ptolemaei Geographia*. Leipzig.
- PASQUAL, J. *Fragmento de una carta que, con motivo de haverse hallado en Olesa el celebre monumento Phenicio que representa el actual dibuxo, escribió el Dr. D. Jaime Pascual canónigo premonstratense del Real Monasterio de las Avellanas* (MS RAH 09-05999 f. 111-118v).
- PASQUAL, J. (1782). *Discurso Histórico ó conjeturas sobre las antigüedades Romanas, i Godas de el Priorato de Sta. María de Meyá. Carta que á solicitud de el M. Ile. Sr. Dn. Manuel Abad i Lasierra dignísimo Prior de el dicho Priorato escribió el Dr. Jaime Pasqual canónigo Premonstratense del Real Monasterio de Bellpuig de las Avellanas* (arxiu privat).
- PASQUAL, J. *S(acrae) A(ntiquitatis) C(ataloniae) M(onumenta)*, 11 vols. (BC ms. 729-I-XI).
- PUJADES, J. (1609). *Crònica universal del principat de Cathalunya*. Jeroni Margarit. Barcelona.
- ZAMORA, F. de (1787-1790). *Diario de los viajes hechos en Cataluña* [ed. de R. Boixareu 1973. Curial. Barcelona].

Bibliografia

- ABASCAL, J. M., CEBRIÁN, R. (2005). *Manuscritos sobre antigüedades de la Real Academia de la Historia*. Real Academia de la Historia. Madrid.
- ALBERTINI, E. (1913). Sculptures antiques du conventus tarraconensis. *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, MCMXI-II (1913).
- ANTÓN PELAYO, J. (2004). La historiografía del siglo de los llums (de Maians a Campmany). A: BALCELLS, A. (ed.). *Història de la historiografia catalana*. Jornades científiques de l'Institut d'Estudis Catalans, 18 (octubre 2003). Institut d'Estudis Catalans. Barcelona: 117-140.
- ANTÓN PELAYO, J. (2009). Historiografía de la Il·lustració. A: SIMON, A. (dir.). *Tendències de la historiografia catalana*. Publicacions Universitat de València. València: 271-284.
- ATENCIA PÁEZ, R. (1993). Aportaciones de la historiografía al estudio y localización de las ciudades romanas de Andalucía. A: BELTRÁN, J., GASCÓ, F. (eds.). *La Antigüedad como argumento. Historiografía de Arqueología e Historia Antigua en Andalucía*. Antonio Pinelo. Sevilla: 85-104.
- AULÈSTIA I PIJOAN, A. (1887). *Història de Catalunya*, 1. Barcelona.
- BALAGUER, V. (1860). *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón*, vol. 1. Salvador Manero. Barcelona.
- BALIL ILLANA, A. (1956). Representaciones de 'cabezas cortadas' y 'cabezas trofeo' en el levante español. A: *Actas del IV Congreso Internacional de Ciencias Prehistóricas y Protohistóricas (1954-1956)*. Madrid-Saragossa: 871-876.
- BELTRÁN FORTES, J. (1993). Entre la erudición y el coleccionismo: anticuarios andaluces de los siglos XVI al XVIII. A: BELTRÁN, J., GASCÓ, F. (eds.). *La Antigüedad como argumento. Historiografía de Arqueología e Historia Antigua en Andalucía*. Antonio Pinelo. Sevilla: 105-124.
- BOFARULL, A. de (1876). *Historia crítica (civil y eclesiástica) de Cataluña*, 1. Aleu y Fugarull. Barcelona.
- CABALLERO LÓPEZ, J. A. (2002). Anno de Viterbo y la Historiografía española del siglo XVI. A: *Humanismo y tradición clásica en España y América. Reunión científica sobre humanistas españoles, 6 (2001)*. Universidad de León. León-San Pedro de las Dueñas: 101-120.
- CABALLERO LÓPEZ, J. A. (2004). Mito e historia en la *Crónica General de España* de Florián de Ocampo. A: DOMÍNGUEZ MATITO, F., LOBATO LÓPEZ, M.ª L. (coord.). *Memoria de la palabra: Actas del VI Congreso de la Asociación Internacional Siglo de Oro, Burgos-La Rioja 15-19 de julio 2002*, vol. 1: 397-406.
- CAHNER, M. (coord.) (1991). *Gran geografía comarcal de Catalunya*. Enciclopèdia Catalana. Barcelona.
- CARMODY, F. J. (1973). *L'Espagne de Ptolémée. Toponymie pre-romaine. Étude linguistique*. F. Paillart. Berkeley.
- CARO BAROJA, J. (1992). *Las falsificaciones de la Historia (en relación con la de España)*. Seix Barral. Barcelona.
- CASANOVAS, J. (2006). Els monuments antics en el Voyage de Laborde. A: CASANOVAS I MIRÓ, J., QUÍLEZ I CORELLA, F. M. *El viatge a Espanya d'Alexandre de Laborde*. MNAC. Barcelona: 31-47.
- CAYUELA, P. (2012). Incógnitas en la Geografía de Ptolomeo. Su cartografía en discusión. A: *Cuartas Jornadas Nacionales de Historia Antigua, III Jornadas Internacionales de Historia Antigua, 22 de mayo de 2012*. Universidad Nacional de Córdoba. Còrdova: 1-10.
- C(ENTRE) M(UNTANYENC I DE) R(ECERQUES) O(LESÀ) (coord.) (1992). *Sant Pere Sacama: els primers pobladors. Segles VI a. C. al XIV*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Olesa de Montserrat.
- CLISSON ALDAMA, J. (1982). *Juan Agustín Ceán Bermúdez. Escritor y crítico de Bellas Artes*. Instituto de Estudios Asturianos. Oviedo.
- CLOSA FARRÉS, J. (1994). Entorn de la toponímia urbana de Catalunya a la segona meitat del segle XVIII. A: *Congrés d'Onomàstica. Universitat de Barcelona 1992*. Barcelona: 223-232.
- CORREDERA, E. (1971). *La escuela histórica avellanense*. Instituto de Estudios Ilerdenses. Lleida.
- DURAN, E. (2004). Historiografía dels temps de l'Humanisme. A: BALCELLS, A. (ed.). *Història de la historiografia catalana. Jornades científiques de l'Institut d'Estudis Catalans, 18 (octubre 2003)*. Institut d'Estudis Catalans. Barcelona: 77-92.
- FABRE, G., MAYER, M., RODÀ, I. (1984). *I(nscriptions) R(omaines) de C(atalogne)*. Diffusion de Bocard. París.
- FREEDMAN, P., SABATÉ, F. (2008). Jaume Caresmar i les fonts històriques de l'Església catalana. *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, 51 (2007-2008): 13-38.
- GARCÍA ALONSO, J. L. (2003). *La Península Ibérica en la Geografía de Claudio Ptolomeo*. Universidad del País Vasco. Vitòria.
- GARCIA DOMÈNECH, M. (1967). Páginas de nuestra historia. Defensant el nom d'Olesa. *Olesa*, 147: 1-2.
- GARÍ, M., MASDÉU, R., URBINA, M. (1992). Jaume Caresmar. L'home i la seva obra. *Manuscrits*, 10: 331-371.
- GASCÓ, F. (1993). Historiadores, falsarios y estudiosos de las antigüedades andaluzas. A: BELTRÁN, J., GASCÓ, F. (eds.). *La Antigüedad como argumento. Historiografía de Arqueología e Historia Antigua en Andalucía*. Antonio Pinelo. Sevilla: 9-28.

- HERNÁNDEZ CARDONA, A. M. (2000). *Olesa al final del segle XVIII segons les respostes de Joan Boada al qüestionari de Zamora*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Olesa de Montserrat.
- HERNANDO RICA, A. (2006). La reforma de la mirada: logos y retórica en la *Geographia* de Ptolomeo (1535). *Ería*, 69: 5-33.
- HÜBNER, E. (1862). *Die Antiken Bildwerke in Madrid*. Berlín.
- MAIER ALLENDE, J. (2010). Renovación e institucionalización de la investigación arqueológica en el reinado de Fernando VI (1746-1759). A: ALMAGRO-GORBE, M., MAIER ALLENDE, J. (eds.). *Corona y arqueología en el Siglo de las Luces*. Patrimonio Nacional. Madrid: 147-157.
- MARGENAT, F. (1981). Rubí – Rubricata. *Butlletí del Grup de Col·laboradors del Museu de Rubí*, 3: 3-4.
- MARGENAT, F. (1984). La Rubricata de Claudi Tolomeu (1a part). *Butlletí del Grup de Col·laboradors del Museu de Rubí*, 13: 280-284.
- MORA, G. (1998). *Historias de mármol. La arqueología clásica española en el siglo XVIII*. Anejos de AEspA, 18. Ediciones Polifemo. Madrid.
- MORA, G. (2008). Coleccionismo arqueológico y estudios anticuarios en la Andalucía de los siglos XVI a XVIII. A: *El rescate de la Antigüedad clásica en Andalucía*. Fundación Focus Abengoa. Sevilla: 31-40.
- MORA, G. (2012). El coleccionismo de antigüedades en la España ilustrada. A: *De Pompeya al Nuevo Mundo. La Corona española y la arqueología en el siglo XVIII*. Real Academia de la Historia. Madrid: 71-80.
- MORÁN TURINA, M. (2010). Ir interrogando antigüedades. La tradición anticuaria en el siglo XVII. A: ALMAGRO-GORBE, M., MAIER ALLENDE, J. (eds.). *Corona y arqueología en el Siglo de las Luces*. Patrimonio Nacional. Madrid: 49-83.
- OLLER GUZMÁN, J. (2012). *El territori i poblament del Vallès en època antiga. Del sorgiment de la societat ibèrica a la romanització (ss. VI aC. – II dC.)*. Estudi arqueomorfològic i històric. Universitat Autònoma de Barcelona [tesi doctoral].
- PADRÓ I PARCERISA, J. (1992). Bonaventura Hernández Sanahuja, Tarragona i l'Antic Egipte. A: *Un home per a la Història. Homenatge a Bonaventura Hernández Sanahuja*. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Tarragona.
- PUIG I SOLER, R. M. (1984). Excavacions de Can Fatjó (1a part). *Butlletí del Grup de Col·laboradors del Museu de Rubí*, 13: 263-265.
- PUIGCORBÉ, R. (1982). Les denominacions atribuïdes a Vilafranca i el seu nom actual. *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, 8 (Antroponímia, toponímia i bibliografia): 21-24.
- SALES CARBONELL, J. (2003). La necròpolis baixmedieval i l'ermita de Sant Pere Sacama (Olesa de Montserrat, Baix Llobregat). A: *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Sant Cugat del Vallès: 554-561.
- SALAS ÁLVAREZ, J. (2001). La Colonia Iulia Genetiva Vrso en la literatura renacentista y barroca: un análisis historiográfico. *Gerión*, 19: 659-685.
- SANPERE I MIQUEL, S. (1878). *Orígens y fonts de la nació catalana*. La Renaixensa. Barcelona.
- SASTRE, S. (1924). Notes per a la història d'Olesa II. Etimologia de la paraula Olesa. *Vida Olesana*, 2: 3.
- SAUMELL I OLIVERAS, J. (COORD.) (1981). *Olesa Aimada*. Gràfiques Olesa. Olesa de Montserrat.
- SERRA I PUIG, E. (2008). La historiografia catalana: del segle XIX a la Segona República. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 19: 249-257.
- TATE, R. B. (1957). El manuscrit i les fonts del *Paralipomenon Hispaniae*. *Estudis Romànics*, 4 (1953-1954): 107-136.
- VELASCO, A. (2011). *Jaume Pasqual, antiquari i col·leccionista a la Catalunya de la Il·lustració*. Edicions de la Universitat de Lleida. Lleida.
- VELASCO, A. (2014). Una reivindicació necessària: el canonge Jaume Pasqual (1736-1804) i la redescoberta d'Aeso. A: GARCÉS, I., REYES, T. (COORD.). *Aeso, d'oppidum ibèric a municipium romà. Isona, Pallars Jussà*. Societat Catalana d'Arqueologia. Barcelona: 37-45.
- VIVES TORT, M. (2007). *L'evolució històrica de la xarxa viària entre el Llobregat i el Foix. Des de l'època romana fins al tercer decenni del segle XX*, tesi. Universitat de Barcelona. <<http://hdl.handle.net/10803/2604>>.
- WULFF ALONSO, F. (1992). Andalucía antigua en la historiografía española (XVI-XIX). *Ariadna. Revista de investigación*, 10 (1992): 7-32.